

УДК: 81'367(811.111) (811.512.154)
DOI 10.53473/16946324_2023_1

Осмонбаева Жыпаргул Акунбаевна

улук окутуучу

Ош мамлекеттик университети

Ош, Кыргыз Республикасы

Караева Зина Караевна

ОИӨК «Кыргызстан эл аралык университети»

Филология илимдеринин доктору, профессор

Осмонбаева Жыпаргул Акунбаевна

старший преподаватель

Ошский государственный университет

Караева Зина

УНПК «Международный университет Кыргызстана»

Доктор филологических наук, профессор

Osmonbaeva Zhypargul Akunbaeva

Senior Lecturer

Osh state university

zhypar2018@gmail.com

Karaeva Zina

ERPC «International University of Kyrgyzstan»

Doctor of Philology, Professor

zina.karaeva@yahoo.com

ТЕКТЕШ ЭМЕС ТИЛДЕРДЕГИ СИНТАКСИСТИК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨР

ОСОБЕННОСТИ СИНТАКСИЧЕСКИХ СТРУКТУР В НЕРОДСТВЕННЫХ ЯЗЫКАХ

THE PECULIARITIES OF SYNTAX STRUCTURES IN NON RELATED LANGUAGES

Аннотациясы: *Сунушталып жаткан бул макала сүйлөмдөрдү түзүүдө англис тилинин формалдык структурасынын өзгөчөлүгүн талкуулайт. Сүйлөмдүн ээси, баяндоочу жана айкындооч мүчөлөрү сүйлөмдөрдү түзүүдө маанилүү роль ойногондугу бул макалада чагылдырылат. Ошондой эле сөздөрдүн ирети англис тилиндеги сүйлөм түзүүдө үч функцияны аткара тургандыгын баяндайт жана сүйлөмдүн жай, суроолуу түрлөрү жана тактоочтуктардын сүйлөмдөгү орду жөнүндө ой бөлүшөт. Макалада белгилүү филолог, тилчилердин жазган эмгектери колдонулду.*

Негизги сөздөр: *сүйлөм, өзгөчөлүктөрү, инверсия, тике, кыйыр, ирети, айкындооч мүчөлөр, ээ, баяндооч, формалдуу түзүлүш.*

Аннотация: *В статье рассматриваются особенности английского языка в построении предложений. Обсуждается значение подлежащего, сказуемого и наречия в предложениях. А также в этой статье были приведены несколько функций порядка слов, таких как грамматическая, коммуникативная и связующая. В статье использованы работы известных грамматистов.*

Ключевые слова: *предложение, особенности, инверсия, прямой, косвенный, порядок слов, наречный, подлежащее, сказуемое, формальная структура.*

***Abstract:** The article deals with the peculiarities of the English language in constructing sentences. The importance of the subject, predicate and adverbials in the sentences were discussed. Several functions of word order such as; grammatical, communicative and linking were given in this work. The well-known grammarians' works were used in this article.*

***Key words:** sentence, peculiarities, inversion, direct, indirect, word order, adverbials, subject, predicate, formal structure.*

Киришүү

Дүйнөдөгү 7.8 миллионго жакын жашоочулардын ичинен 1.35 миллиону англис тилинде сүйлөшөт. Канткен менен көпчүлүгү учун англис тили эне тили болуп саналбайт. 360 миллион эл англис тилин өз эне тили катары сүйлөшөт. Дүйнөдө көпчүлүк сүйлөгөн биринчи жалпы тил болуп кытай тили андан кийин Испан тили, үчүнчү болуп англис тили эсептелет. Бирок ошого карабастан, дүйнөдөгү эң популярдуу жана талап кылынган тил – англис тили. Бүгүнкү күндө көпчүлүк мектептерде жана университеттерде англис тили окутулат. Дал ушул тил жогорку эмгек акы төлөнүүчү кызматтарды ээлеп, ыңгайлуу келечекти камсыз кылат жана аны үйрөнүп колдонуу мезгилдин талабы болуп калды десек болот [6].

Сүйлөм тилдик закон боюнча грамматикалык жагынан уюшулган кептин бир бүтүн бирдиги жана адамдын оюн уюштуруучу жана башкаларга кабар берүүчү негизги каражат болуп эсептелгендигин айтат [5:562].

Филолог Аттокуров А. сүйлөм мүчөлөрүнө арналган кандай гана изилдөөлөр болбосун, ошол тилдин жалпы эле сүйлөм маселеси биринчи планга коюла тургандыгы анык экендигин айтат. [1: 3].

Аттокуров А. өзүнүн жогорку кыргыз тилинин синтаксиси жөнүндөгү китебинде сүйлөмдүн формалдык структурасын түзүүдө сүйлөм мүчөлөрүнүн синтаксистик милдети, сүйлөмдү уюштуруудагы ролу, сүйлөм мүчөлөрүнүн мааниси жана грамматикалык түзүлүшү да чогуу каралышын баяндайт. Автор өзүнүн эмгегинде сүйлөм мүчөлөрүнүн теориялык да практикалык да мааниси бар экендигин белгилеп, алардын өз ара байланышы сүйлөмдүн структурасын уюштура тургандыгын баяндайт [1:3].

Жогоруда айтылгындай эле негизинен бул макала англис тилинин сүйлөм түзүүдөгү өзгөчөлүктөрү жөнүндө сөз кылынат.

Заманбап англис тилинин теги – байыркы англис тили жазуу мезгилине чейин өзүнүн тарыхында герман тилдеринен бөлүнүп чыккан. Бирок лексикалык жана грамматикалык жактан көптөгөн жалпылыктарды сактап калган. Жалпылыктар – негизинен индо-европа тилдеринин составында болгондугунда. Англис тили өз алдынчалыкка жеткен күндө да индоевропалык тилдердин лексикалык катмарларын сактап калган [9].

Изилдөөнүн материалдары

Сүйлөмдөгү сөздөрдүн ирети негизинен так, жөнөкөй жай сүйлөмдөрдө ээ, баяндооч жана толуктооч катышкан сүйлөмдөр болуп эсептелет. Айтылуу инверсия же болбосо сөздөрдүн иретин бузуу англис тилинде же ага окшош болгон герман тилдерине караганда сейрек кездешкени маалымат булактарында айтылат. Мисалга алсак, немис тилинде инверсия логикалык басымды гана өзгөртсө англис тилинде инверсия сүйлөмгө эмоционалдык угулушту берет [9].

Сөзүбүз түшүнүктүү болуш үчүн биз сүйлөмдүн төмөндөгү түрлөрү жана алар англис тилинде кантип түзүлө тургандыгын айтып өтөбүз.

Сүйлөмдүн түрлөрү: сүйлөмдөр айтылыш максатына карай жай, суроолуу, буйрук сүйлөмдөр болуп ар түрдүү ички сезимдерди билдиришине карай илептүү сүйлөм болуп бөлүнөт. Сүйлөмдөр формалдык структурасына карап жөнөкөй (жактуу жана жаксыз) жана татаал сүйлөмдөр (багынынкы, багынычсыз сүйлөмдөр) болуп бөлүнөт.

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрү ээ жана баяндооч, жана айкындооч мүчөлөрүнүн бири катышкан сүйлөмдөр жөнөкөй сүйлөм деп аталат. Жай сүйлөм турмушта болгон ар түрдүү ойду көрсөткөн сүйлөм жай сүйлөм деп аталат [5: 566].

Англис тилинде жөнөкөй сүйлөмдөр кыргыз тили сыяктуу эле учур, өткөн келер чакты баяндайт. Мисалы, Children began to cry. I am happy. (жөнөкөй сүйлөм).

Лингвист – типолог Буранов Дж.Б. сүйлөмдүн түзүлүшү төмөндөгү типте боло турганын баяндайт SV-(Subject -ээ +verb-баяндооч). Андан ары сүйлөмдүн кеңейиши англис тилинде SVO-(Subject +Verb+ object толуктооч) кыргыз тилинде SOV (Subject +object +predicate) тибинде берилиши мумкун. Англис тилинде сүйлөмдөрдө кыргыз тилинен айырмаланып, биринчи орунга сүйлөмдүн ээси экинчи орунга сүйлөмдүн баяндоочу жана андан кийин сүйлөмдүн айкындооч мүчөлөрү сөзсүз колдонулат [3:185].

Англис тилинин сүйлөм түзүүдөгү өзгөчөлүктөрүн сөз кылып жатып, ал кыргыз тилинин сүйлөм түзүү эрежесинен бир аз башкачараак болоорун белгилөө керек. Мисалы, алсак, англис тилиндеги сөздөрдүн сүйлөмдө өзгөчө орунга карап жайгаштырылганы, ар бир сүйлөмдүн тибине карата түзүлүшү менен маанилүүлүгүн Kobrina H.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M. I., Guzeyeva K.A. (1986) өздөрүнүн окуу куралдарында чагылдырган [4.88].

Алар сөздөрдүн түзүлүш тартиби сүйлөмдө грамматикалык, коммуникативдик жана байланыштыруучу функцияларды аткара тургандыгын айтат (Kobrina H.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M. I., Guzeyeva K.).

Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн орду, аларга суроо коюу тартиби

Атайын суроолорду түзүү үчүн ар суроолордун өзүнчө эрежелери бар. 1.Сүйлөмдүн ээсине суроо берүү үчүн, сүйлөмдүн ээсин гана маанисине карата who, what деген суроолуу сөздөр менен алмаштырабыз да, сүйлөмдүн башка бөлүгүндө өзгөрүү болбойт. Мисалы:

1. **Asan** is a student. **Who** is a student? **The book** is on the table. **What** is on the table?

2. Ал эми what, where, why, when, how long деген сурама ат атоочтор менен суроо кое турган болсок, алгач сурама ат атооч биринчи келип, анан этиш (to be – is, am, are) керектүү формада турушу керек, андан сон сүйлөмдүн ээси – Subject – келет дагы калган сүйлөм мүчөлөрү катары менен өзгөрбөй жазыла берет. Кайсыл сөзгө суроо коюлган болсо, ошол сөз жазылбаш керек.

Asan is **at home** in the afternoon. Асан түштөн кийин үйдө болот.

Where is Asan in the afternoon? Асан түштөн кийин кайда болот?

Asan is at home **in the afternoon**. Асан түштөн кийин үйдө болот.

When is Asan at home? Качан Асан үйдө болот?

Толуктооч жана анын түрлөрү, аларга суроо коюу

Жай (Declarative sentences) сүйлөмдө сүйлөмдүн ээси жана баяндоочу болуп түзүлөт. S V O -Subject -Predicate – (Object), толуктоочтун томокудой турлору бар, аларга - direct object (тике толуктооч), indirect object (Кыйыр толуктооч), prepositional object (жардамчы толуктооч), cognitive object тер кирет.

Anara has eaten **an apple** (Ээ, баяндооч, тике толуктооч).

What has Anara eaten?

The boy gave **her** no answer (кыйыр толуктооч).

Whom did the boy give no answer?

The boy is **with** her - (препозитивдуу толуктооч).

With whom is the boy?

Whom is the boy **with**? заманбап тенденция боюнча.

She **smiled** a pleasant **smile** (когнитив толуктооч)

How did she smile?

2. Дагы бир эске алуучу эреже, эгерде сүйлөмдүн ээсине чейинки сөздөргө көбүнчө аныктоочтор келет, мындай шартта да жогоркудай эреже сакталып, сүйлөмдүн жалпы структурасы бузулбайт, болгону суроо коюлган сөз сурама ат атооч менен алмаштырылат. Мисалы:

Beautiful flowers are on the table. Столдун үстүндө кооз гүлдөр турат.

What flowers are on the table? Столдун үстүндө кандай гүлдөр турат?

Her dress is nice. Анын көйнөгү жакшынакай.

Whose dress is nice? Кимдин көйнөгү жакшынакай?

Бышыктоочтордун түрлөрү, сүйлөмдөгү орду жана аларга суроо коюу

Бышыктоочтор сүйлөмдө сүйлөмдүн башында, ортосуна же аягына келиши мүмкүн. Эгер бышыктооч сүйлөмдө этишке байланыштуу болсо сүйлөмдүн башында колдонулат

1. **(Front position)** ээнин алдында. *Again he was late.*

2. **(Contact position)** Сүйлөмдүн ээсинен кийин коюлат. *He often said. I occasionally see them.*

3. Interposition between the elements of a composite verbal part. *He has never seen.* (ортолукта)

4. Contact post-position - Негизги этиштен кийин коюлат. *They are never on time. He demanded angrily to see the manager.*

5. End position. Сүйлөмдүн акырында. *Have you finished reading yet? Asel works carefully, but slowly.*

1,4,5 позициялары дайыма орун жана мезгил бышыктооч, (белгилүү мезгил тактооч) жана тиешелүү жагдайларда колдонулат.

Мисалы. *He left the stage amid thunderous applause-* Ал сахнадан дуркурогон кол чабуунун астында чыгып кетти.

He returned from Bishkek - Ал Бишкектен кайтып келди.

In the evening we came to the place again - Кечинде биз ошол жерге кайра келдик.

Качан тактоочтуктар сын атооч, тактооч, зат атооч, сан атооч, же ат атооч менен катар келгенде алар дайыма ошол сын атоочтордун алдына коюлат.

Мисалы He is **quite** a hero. - Ал чыныгы баатыр

She was **much** upset about it- Ал бул нерсеге аябай капаланды.

Тактоочтуктар enough дайыма сын атоочтордон кийин коюлат

Мисалы. Are you warm **enough**? He is a decent **enough** fellow. Сен жылуу элесинби? Ал жетишээрлик адептүү жигит.

Эгер тактоочтуктар этиш, сын атоочго байланыштуу болсо маанисинде эч кандай өзгөрүү болбойт.

Мисалы, *Nearly all died (They died with few exceptions)*

All nearly died (Everybody on the verge of dying)

Англис тилинде сүйлөмдүн баш мүчөлөрү сүйлөмдө эки турдүү жайгашат. Ээ - баяндооч- этиштин предикативдүү формасы. Бул сөздөрдүн тике жайгашуусу болуп эсептелет [2:341].

2-түрү болуп. 1-орунга этиштин предикативдүү баяндоочу формасы андан кийин ээ коюлат. Мындай сүйлөм инверсий же тескери сүйлөм деп аталат. Сүйлөмдүн баш мүчөлөрүнүн түз мааниде ээрчишүүсү англис тилинде көпчүлүк сүйлөмдөрдө колдонулат. Инверсия кээде гана колдонулат.

Инверсия (Inverted Word order or Inversion)

Инверсия толук жана жарты инверсия болуп эки вариантта берилет. Толук инверсия сүйлөмдө ээнин мурун баяндооч турат. Мисалы *Taking part in the discussion were a poet, several painters and music critic. Down flew the bat Here comes the lady of the house* [2:341].

Экинчи болуп жарым жартылай инверсия. Мында ээсинен мурун кызматчы жана жардамчы этиштер колдонулат. Мисалы, *Is she a doctor? Do you know it? Happy may you be!*

Жогорудагы суйлом *Happy may you be!* Илепт\ суйлом болуп эсептелет. Илепт\ суйломдор адамдын каалоосун, кайгысын, нараазылыгын жана башка к\чт\ сезимдерди билдирет. Мисалы, *Some what may!* -кандай болбосун кел! Бул жерде инверсия сүйлөмдөрдүн коммуникативдик турун билдирет. Англис тилинде суйломдор т\з\л\ш\ жактан тангыч т\р\ндө болсо, мааниси жактан позитивд\ болот. Мисалы, *Wouldn't that be fun!* мааниси *It would be fun!* Бул конулд \ болот

Англис тилиндеги дагы бир инверсия суйлом **there** киришуу созу менен берилет жана жашоочулукту, тир\л\кт\ кырсыткын этиш сөз менен берилет.

There has been an accident -кырсык болду, **There** is nothing in it- анда эч нерсе жок же бул жерде эч нерсе деле жок [4:91].

Once upon a time **there** lived there lived an old man and an old woman - Илгери, илгери бир кемпир чал болуптур. Бул жерде **there** англис тилинде суйломдо жазылган менен кыргыз тилине которулганда озгочо болуп которулбайт жана контексте карап эле маани берет. Бул жерде «there» деген сөз илгери илгери деген созго байланыштуу болот.

Кээ бир грамматиктер эки жактуу инверсияны изилдешкен. Мында баяндоочтун бөлүгү ээнин астына коюлат. *Hanging on the wall was a picture.*

Has she seen it? Көбүнчө суроолуу сүйлөмдө колдонулат [4:90]. Сүйлөөчүнү кызыктырган ар түрдүү нерселер жөнүндө угуучунун ой пикирин билуу максатында айтылган суроо маанисиндеги сүйлөм суроолуу сүйлөм деп аталат. Англис тилинде суроолуу сүйлөмдөр жалпысынан эки топко бөлүнөт: жалпы жана атайын сүйлөмдөр [2:281].

Мындан башка да аралашкан группа альтернативдүү суроо деп аталат. Жалпы суроо угуучунун же пикир алуучунун оюн тастыктоо иретинде колдонулат. Мындай суроого ооба тастыктоочу же жок (тангыч) деген гана жооп болот. Мисалы. *Are you ready? Shall we go now?*

Жалпы суроолор инверсиянын бөлүгү менен үндүн көтөрүңкү тону менен мүнөздөлөт. Жалпы суроого ооба жана жок деген жооптон башка да ээ, ат атооч, баяндоочтун жардамы жана кызматчы этиштер менен да жооп берилет.

Do you speak English? Yes, I do. Is Asan at home? Yes, he is. Can you dance? No, I cannot.

Сүйлөө кебинде суроолуу сүйлөм инверсиянын жардамысыз эле көтөрүңкү тон (үн) менен жана интонациянын жардамы менен түзүлөт. Мисалы, *You were in the war, Mr. Higgins?*

Айкындоочтун түрлөрү, сүйлөмдөгү орду жана аларга суроо коюу

Атайын суроолор сүйлөмдүн бир мучосунун жардамы менен аныкталбаган нерсени тактоо үчүн колдонулат. Алар дайыма сурама ат атоочтор менен же тактоочтор менен башталат. Мисалы: *Who, where, what, why, when, what man, which book, for whom, from where.*

When will she come? Who told you that? Which way do you learn well?

Атайын суроолор дайыма толук жоопту талап кылат. Алар дайыма төмөнкү тон менен колдонулат (жарым инверсия болот). Бул жерде басым сүйлөмдүн ээсине жасалбайт. Андан кийин альтернативдүү суроо эки бөлүктөн турат. Эки мүмкүнчүлүктүн бирөөсүн тандоо жана «же» деген байламта менен түзүлөт. *Are you from Kyrgyzstan or from England? Is he living or is he dead?* Бул суроонун түзүлүшү жалпы суроого окшош болгону менен дайыма атайын суроо сыяктуу толук жоопту талап кылат жана атайын суроого окшоп төмөнкү тон интонациясы менен айтылат. Сөз тартибинин экинчи функциясы болуп сүйлөмдүн маанилүү бөлүгүнө басым жасап, аны сүйлөөчү тарабынан көбүрөөк маалымат берүү жагын карайт. Маанилүүлүк сөздөрдү эрежеге баш ийбегендей кылып коюу менен ишке ашырылат. Мында толуктооч жана баяндооч сүйлөмдүн башына келип калат. Сүйлөмдүн ээсинин аягына коюлушу дайыма маанилүү болуп эсептелет.

Мисалы, *Must have a cost a pretty penny, this dress of yours!*

Толуктоочтун же баяндоочтун биринчи орунга коюлушу да дайыма сүйлөмдө болуп турат. Мисалы, *Horrible these women are, ugly, dirty* [4:92].

Сөз тартибинин үчүнчү функциясы болуп анын сүйлөмдөгү ойду улантып жана би-ринчи идея менен кийинки байланыштыруучу же биринчи ойду кийинкиси улап кете тур- гандыгы менен айырмаланат. Мындай сүйлөмдө тактоочтор же шилтеме ат атоочтор менен колдонулат [4:94].

Мисалы, *They must sow their wild oats. Such was her theory. Women are terribly vain. So are men- more so, if possible.*

Ошондой эле саноо максатында сүйлөмдү улантып кетүү үчүн колдонула турган сөз сүйлөмдүн башына колдонуп дароо артынан этиш колдонулат. *Next comes the most amusing scene. The second function or another common feature of smth* [4:94].

Корутунду

1. сүйлөм түзүүдөгү англис тилинин кээ бир өзгөчөлүктөрү сүйлөмдүн түрлөрү, сөздөрдүн түзүлүш тартиби жана алардын аткарган функциялары каралды.
2. Тиги же бул тилдин сүйлөмдөрүн түзүүдө, суроо коюуда сөздөрдүн тартиби жана алардын ойду билдирүүдө мааниси өтө чоң экендиги бир канча келтирилген мисалдардын жардамы менен белгилүү болду.
3. Тектеш эмес англис жана кыргыз тилдериндеги сүйлөмдөрдүн структуралык өзгөчөлүктөрү көрсөтүлүп, суроо коюунун эрежелери системага салынды.

Колдонулган адабияттар:

1. Аттокуров А. Кыргыз тилинин синтаксиси. Жогорку окуу жайларынын студенттери үчүнокуу куралы. Ош. 2006. 3 б.
2. Бархударов Л.С. Д.А.Штелинг Грамматика английского языка. Издательство «Высшаяшкола». М. 1965. 341 б.
3. Буранов Дж. Сравнительная типология английского языка и тюркских языков. М. ВИС-ШАЯ ШКОЛА. 1983,18 б.
4. Kobrina H.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M. I., Guzeyeva K. A. An English Grammar Syntax. М. Просвещение. 1985, 88-94.
5. Караева З. Грамматические и прагматические трудности при переводе. 1997. Бишкек.
6. Орузбаева Б., Турсунова А., Сыдыков Ж., Акматалиев А., Мусаев С., Садыков Т. Азыркы кыргыз адабий тили. Фонетика, Лексикология, Лексикография, Фразеология, Морфология, Синтаксис, Стилистика, Текст таануу, Лингвистика. Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институту. Б. 2009. 562 – 566 б.
7. <https://ky.kuzminykh.org/1431-100-interesting-facts-about-english.html>
8. ky.wikipedia.org/wiki/Англис_тили retrieved on 17.11.2022
tyup.net/page/anglis_tili